Liturghierul lui Antim Ivireanul – ediţie fundamentală în evoluţia *Liturghierului românesc*

Alina Camil
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Résumé: La troisième version éditée en roumain du *Missel* a été celle d'Antim Ivireanul. Parue à peu de temps après les éditions de Teodosie et de Mitrofan, dont la slavonne est prépondérante, l'édition d'Antim – presque entièrement roumaine – est celle qui s'imposera comme modèle pour les prochaines éditions, en établissant ainsi la norme dans le langage liturgique roumain. La présente étude se propose de présenter d'une manière concluante l'importance du *Missel* imprimé par Antim Ivireanul et son rôle dans l'évolution du *Missel* roumain. On y relève aussi quelques informations sur l'aspect du livre et sur l'original de la traduction.

Mots-clés: Antim Ivireanul, *Missel*, Liturgie, langage religieux.

Tipărit iniţial împreună cu *Molitvenicul* în anul 1706[1], la Râmnic, *Liturghierul* antimian vede lumina tiparului ca ediţie de sine stătătoare 7 ani mai târziu, în 1713, la Târgovişte. Cu un aspect simplu şi, în egală măsură, elegant, cea de-a doua ediţie a *Liturghierului* lui Antim Ivireanul păstrează, cu câteva diferenţe, atât structura ediţiei de la 1706, cât şi ornamentele, gravurile şi culorile folosite la imprimarea acesteia. În ceea ce priveşte traducerea, se poate constata de asemenea similaritatea celor două ediţii, remarcând însă forma vizibil îmbunătăţită a exprimării în ediţia de la 1713. Această a doua ediţie – revizuită şi completată – a *Liturghierului* antimian este cea care a făcut obiectul de studiu al multor cercetători, tipăritură a cărei valoare i-a determinat pe aceştia să o numească, pe bună dreptate, „cartea de revoluţie" (Iorga 1909: 108).

Neluând în consideraţie *Liturghierul* lui Teodosie şi pe cel al lui Mitrofan, de la 1680, respectiv 1702, pe considerentul că niciuna dintre aceste ediţii nu are transpus în limba română textul Liturghiei, *Liturghierul* lui Antim Ivireanul vine astfel să completeze seria celor trei ediţii primare ale *Liturghierului* românesc, acţiune iniţiată de Coresi şi continuată mai târziu de mitropolitul Dosoftei. Mai mult decât atât,

[1] Cartea este tipărită cu titlul *Evhologhion, ádecă Molitvenic* şi cuprinde în structura sa – după modelul grecesc pe care îl urmează fidel – un molitvenic şi un liturghier. Atât titlul acesteia, cât şi cele două volume care o compun au constituit sursa multor polemici purtate de cercetători în ceea ce priveşte existenţa *Liturghierului* în discuţie.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

meritul ediţiei antimiene este – după cum se va putea constata şi din studiul de faţă – cel de a fi instituit limbajul liturgic românesc, prezent şi astăzi în Liturghia ortodoxă.

Lucrarea de doctorat elaborată sub atenta îndrumare a respectatului profesor Eugen Munteanu, cu titlul *Antim Ivireanul, Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii (Târgovişte, 1713 – ediţie de text şi studiu filologico-lingvistic*, a avut drept scop implicit demonstrarea faptului că ediţia în discuţie este prototipul *Liturghierului* actual.

Apariţia acestei lucrări are loc în mod providenţial la ceas aniversar, anul acesta împlinindu-se 3 secole de la tipărirea *Liturghierului* antimian.

În articolul de faţă ne-am propus să oferim o prezentare elocventă a ediţiei antimiene a *Liturghierului*, astfel încât să evidenţiem rolul covârşitor al acestei cărţi de cult în ansamblul *Liturghierelor* româneşti, trasând şi câteva linii fine în conturarea contextului istoric şi cultural în care aceasta apare.

1. Contextul istorico-cultural al apariţiei *Liturghierului*

Perioada în care a văzut lumina tiparului cea de-a treia versiune românească a *Liturghierului* este aflată sub influenţa domniei lui Constantin Brâncoveanu. Epoca brâncovenească – considerată „culmea cea mai înaltă a culturii vechi româneşti în Muntenia" (Cartojan 1945: 205) – reprezintă o perioadă de maximă înflorire culturală, cunoscând în acelaşi timp o importantă dezvoltare a vieţii spirituale româneşti, situaţie care se datorează mai ales raporturilor deosebit de strânse dintre domnitor şi figurile luminate ale lumii ortodoxe de limbă greacă, dar şi legăturilor cu lumea culturală a apusului, îndeosebi cu cea italiană. Influenţa grecească asupra culturii româneşti era deosebit de puternică în epocă, fenomen care a dus în primul rând la întărirea ortodoxiei în viaţa poporului român. Această mişcare era condusă de două personalităţi marcante ale ortodoxiei: Dositei, patriarhul Ierusalimului, şi urmaşul său în scaun, Hrisant Notara (Ştrempel 1972: IX). În această direcţie se înscriu atât acţiunea de reorganizare de către domnitor a şcolii greceşti de la Sfântul Sava, cât şi tipărirea a nu mai puţin de 30 de cărţi în limba greacă. Aceste tipărituri, apărute prin strădania depusă de Antim pe parcursul a peste două decenii, au menirea de a lupta pentru apărarea dreptei credinţe – ortodoxia – împotriva propagandei catolice şi calvine.

Acest fenomen nu priveşte însă societatea românească în ansamblul ei, societate ce îşi avea propria cultură, scrisă în limba proprie, ci se manifestă în special la nivelul claselor sociale de sus ale epocii - boierimea, curtea domnească şi unii arhierei (Ştrempel 1972: IX).

Pătrunderea influenţei greceşti în lumea ortodoxă capătă treptat un caracter neprielnic pentru societatea românească, deoarece înalţii ierarhi bisericeşti ajung să urmărească în cele din urmă impunerea limbii greceşti în cultul religios, înlocuind astfel limba slavonă, în uz până în acea perioadă (Belu 1964: 499).

Din anul 1690, de când a început să funcţioneze tipografia grecească din Bucureşti, au ieşit de sub tipar mai întâi o serie de lucrări cu caracter dogmatic menite să susţină lupta ortodoxiei atât împotriva calvinismului, cât şi a catolicismului, care, în

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

urma pătrunderii austriecilor în Transilvania, încerca să se infiltreze şi în celelalte ţări româneşti. Tipărirea acestor scrieri corespundea, astfel, unei necesităţi istorice. Primejdios era însă faptul că, în timp ce la Iaşi erau tipărite doar scrieri dogmatice de susţinere a ortodoxismului, la Bucureşti situaţia nu se prezenta în acelaşi fel, aici, şi ulterior în celelalte centre tipografice înfiinţate de Antim Ivireanul, imprimându-se şi numeroase cărţi greceşti de ritual (Tomescu 1968: 74): *Anthologhion* (Snagov, 1697), *Psaltire* (Snagov, 1700), *Liturghier* (Snagov, 1701), *Slujba sfinţirii bisericii* (Bucureşti, 1703), *Slujba Sfântului Visarion* (Bucureşti, 1705) ş.a..

Se urmărea, aşadar, introducerea limbii greceşti în biserici. Dar oficierea Sfintei Liturghii în greceşte nu putea avea urmări favorabile pentru poporul român, căci slujitorii altarelor nu „numai că nu înţelegeau limba în care trebuiau să slujească, dar erau şi tare înapoiaţi, în ceea ce priveşte cunoştinţele lor într-ale credinţei ortodoxe" (Şerbănescu 1956: 692). Antim Ivireanul „nu va uita nicio clipă că păstoriţii săi erau români şi că limba lor nu era limba greacă, ci limba română", de aceea „pentru ei şi pentru triumful definitiv al limbii române în biserică se va strădui să realizeze primele traduceri a numeroase cărţi de cult în româneşte (Ştrempel 1972: IX), astfel încât „lupta marelui mitropolit contra curentului grecesc şi pentru promovarea limbii române capătă şi semnificaţia unei opere de înaltă valoare patriotică" (Belu 1964: 499).

În lumina acestui secol în care „cultura clasei dominante se îndreaptă spre cultura în haină grecească" şi a cărei dezvoltare este susţinută de domnitorul însuşi, iese de sub tipar cea dintâi versiune în limba română a *Liturghierului* tradus din greceşte de către Antim Ivireanul. Cartea, apărută la Râmnic în anul 1706, este tipărită cu titlul – *Evhologhion, ádecă Molitvenic*, deoarece în structura acesteia, mai exact în volumul al doilea al ediţiei, este inclus şi *Molitvenicul*. Nepurtând titlul de *Liturghier*, ediţia de la 1706 nu a fost remarcată decât foarte târziu şi de către un număr redus de cercetători, fapt care a dus la apariţia unor controverse.[2]

Un motiv cert care să justifice apariţia acestei lucrări compozite nu a putut fi stabilit. În pofida diverselor opinii ale cercetătorilor potrivit cărora forma „deghizată" sub care a apărut *Liturghierul* ar fi o consecinţă a unei acţiuni pline de tact duse de Antim ca episcop, pentru a nu părea „că iese de sub cuvântul mitropolitului său, Teodosie, care nu acceptase să traducă liturghia în limba română" (Ionescu 1979: 1006), totuşi, cea care se susţine este varianta respectării structurii textului original grecesc după care s-a realizat traducerea - *Evhológhionul*, tipărit de Nicolae Glykis la

[2] A se vedea, de exemplu, poziţia lui Dan-Horia Mazilu faţă de această problemă, acesta afirmând că: „S-a crezut (nici eu n-am făcut excepţie) şi se mai crede că această carte adăposteşte, în prima ei parte, un *Liturghier*, primul apărut în Ţara Românească în întregime în limba vernaculară. *Pinax-ul*, care indică şi paginile, a fost cel care i-a indus în eroare pe cercetători (timpul să răsfoiască paginile le-a lipsit)" – vezi *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, p. 183. Reputatul cercetător săvârşeşte astfel o gravă greşeală, fiind indus în eroare cu siguranţă de prezenţa aceluiaşi *Pinax* la începutul fiecăruia dintre cele două volume.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

Veneţia, în 1691. Compararea celor două ediţii a putut confirma similaritatea structurii acestora.

Dincolo însă de motivele care l-au îndemnat pe Antim să tipărească împreună cele două cărţi cu conţinut diferit, cert este faptul că acesta reprezintă un caz rar, poate chiar singular în istoria tipografiilor româneşti (Poenaru 1973: 184; Coravu 1968: 729).

Câţiva ani mai târziu – în 1713 –, ajuns mitropolit, Antim îşi desăvârşeşte însă acţiunea începută şi retipăreşte, de această dată separat, cele două lucrări – *Liturghierul* şi *Molitvenicul*.

2. Locul ocupat de Antim Ivireanul în acţiunea de traducere şi tipărire a unor texte de cult în limba română

Venit în ţară la chemarea lui Constantin Brâncoveanu, Antim aduce o contribuţie inegalabilă la dezvoltarea tiparului în Ţara Românească, căci aşa cum constată I. Bianu, „în lunga domnie de 26 de ani a lui Brâncoveanu s'au făcut în ţară mai multe tipografii mari la Snagov, Buzău, Râmnic, Bucureşti" (Bianu 1904: 21).

Fiind în permanenţă călăuzit de tăria crezului său – „Fiindcă n-am altă putere spre ajutorarea aproapelui, decât ocupaţia tipografiei…" (Bodogae 1966: 596) –, neobositul cărturar şi tipograf Antim Ivireanul „a ridicat la perfecţiune arta tipografică" (Tomescu 1968: 76) din Ţara Românească. Făcând o comparaţie între tipografia de la Roma şi cea a lui Antim, Violeta Barbu constata că, în ciuda resurselor mult mai modeste de care dispunea, tipografia românească reuşea performanţe aproape egale (Barbu 2008: 390).

Tipografia era pentru Antim un „lucru sfânt, pus în serviciul ţării şi al Bisericii" (Popescu 1956: 853-854). Un adevărat „misionar al cărţii" (Popescu 1956: 854), Antim a purtat după sine preţioasa sa avere – tiparniţa – în fiecare loc în care s-a statornicit: de la Bucureşti (1691-1694) la Snagov (1696-1701), de la Snagov la Râmnic (1705-1708) şi apoi la Târgovişte (1709-1715), întorcându-se în cele din urmă în Bucureşti (1715-1716), unde i se va fi hotărât tragicul sfârşit.

În tot acest sfert de veac dedicat Bisericii Ortodoxe Române, Antim Ivireanul se evidenţiază prin dragostea şi zelul avute în slujba tiparului şi, mai ales, prin devotamentul faţă de misiunea acestuia în răspândirea culturii. Pentru împlinirea acestui ţel, în afară de tipografiile înfiinţate în ţară în centrele mai sus menţionate, Antim se îngrijeşte şi de întemeierea şi funcţionarea altora din afara graniţelor Ţării Româneşti. Mai mult decât atât, este preocupat de ducerea mai departe a acestui meşteşug, pentru însuşirea căruia înfiinţează o şcoală de tipografie la care se formează alţi tipografi renumiţi, printre care: Mihai Iştvanovici – „cel mai iscusit ucenic al lui Ivireanu" (Tomescu 1968: 76), Gheorghie Radovici şi Dionisie Floru. Nutrind aceleaşi sentimente ca cel care l-a învăţat tainele tiparului, Gheorghie Radovici – care tipăreşte, de altfel, şi ediţia de la 1713 a *Liturghierului* antimian – afirmă în predoslovia la *Învăţăturile creştineşti* (Snagov, 1700), pe care le şi traduce: „*alergând ca cerbul setos* (s.n.) către preacuviosul întru Ieromonahi (…) chir Antim de

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

la Iviriia (…) am învăţat cu multă osteneală şi osârdie de la sfinţiia sa meşterşugul tipografiii" (BRV I: 391).

Cărturar cu o vastă cultură teologică şi umanistă, Antim are meritul de a fi tradus şi tipărit în româneşte principalele cărţi de ritual, şi anume: *Psaltirea* (Bucureşti, 1694 – prima sa carte în limba română), *Evanghelia* (Snagov, 1697), *Antologhion, ádecă Floarea Cuvintelor* (Râmnic, 1705), *Evhologhion, ádecă Molitvenic* (Râmnic, 1706), *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii* (Târgovişte, 1713), *Molitvenic* (Târgovişte, 1713), *Octoih* (Târgovişte, 1712), *Catavasier* (Târgovişte, 1714).

Introducerea limbii române în cultul religios a reprezentat un fenomen de mare însemnătate culturală, fiind caracterizat fie în mod tradiţional – în ansamblul procesului de emancipare naţională şi culturală, fie ca un element esenţial al reformei liturgice (Barbu 2008: 445). Într-un studiu privind reforma liturgică în Moldova şi Ţara Românească, Violeta Barbu identifică în acest proces al impunerii limbii române ca limbă de cult mai multe etape, şi anume: etapa Coresi din secolul al XVI-lea, etapa manuscriselor bi- sau trilingve din epoca lui Matei Basarab, etapa traducerilor lui Dosoftei (tipărite în două ediţii: 1679, 1683), etapa traducerilor manuscrise, realizate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, îndeosebi în Transilvania şi, în sfârşit, reforma liturgică a lui Antim Ivireanul (Barbu 2008: 445).

În procesul îndelungat şi sinuos al introducerii limbii române în Biserică, meritul pionieratului îi aparţine fără îndoială lui Coresi, însă cel dintâi prelat care începe o acţiune organizată de înlocuire a limbii slavone din serviciul religios este mitropolitul Dosoftei, care, conştient fiind de necesitatea acestei acţiuni, traduce şi tipăreşte cartea de căpetenie a cultului, *Liturghierul* (Iaşi, 1679), retipărit la 1683 (Rosetti, Cazacu, Onu 1971: 133). Tot Dosoftei este şi cel care apelează pentru prima oară la un original grecesc pentru săvârşirea traducerii, după cum însuşi mărturiseşte în prefaţa primei sale ediţii (Ursu 1980: 5-6). *Liturghierul* său nu a putut servi însă drept model pentru ediţiile posterioare, căci lexicul folosit de acesta este adesea dificil de înţeles, iar sintaxa „neîndemânatică", după cum subliniază Ch. Auner: „la syntaxe est fort maladroite et présente souvent un non-sens" (Auner 1908: 743). În pofida tuturor acestor neajunsuri, continuă Auner, „il serait injuste de diminuer le mérite de Dosithée à cause des imperfections relevées dans sa version" (Auner 1908: 743). Într-adevăr, mitropolitul moldovean desfăşoară o activitate intensă pentru desăvârşirea acestui proces de naţionalizare a cultului, tipărind în acest scop şi alte cărţi necesare oficierii serviciului religios, ca: *Psaltirea de-nţăles* (1680), *Molitvănic de-nţăles* (1681), *Viaţa şi petreacerea svinţilor* (1682-1686, patru volume), *Octoih* (1683).

La numai un an de la apariţia *Dumnezăieştii Liturghii* a lui Dosoftei, în 1680, mitropolitul Teodosie tipăreşte un alt *Liturghier*[3] în prefaţa căruia mărturiseşte dorinţa de a nu transpune textul liturgic în limba română: „Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o muta, nici am vrut, nici am cutezat", atât din cauza îngustimii limbii române, a „năroadelor" care nu înţeleg tainele liturghiei şi

[3] *Svânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Bucureşti, 1680.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

însemnătatea lor, cât şi din lipsa unor buni traducători şi a obiceiului bisericii noastre de a oficia liturghia în româneşte (BRV I: 234). Înţelegem din această acţiune a mitropolitului Ţării Româneşti exprimarea refuzului său de a renunţa la tradiţia săvârşirii Liturghiei în limba slavonă. Astfel încât, în timp ce *Liturghierul* lui Dosoftei este primit cu bunăvoinţă în bisericile din Moldova şi Transilvania (cea dintâi ediţie epuizându-se, este necesară tipărirea unei alte ediţii - cea din 1683), în Ţara Românească lucrurile stau cu totul altfel: Teodosie acceptă (din motivele anterior menţionate) doar traducerea tipicului în limba română.

Meritul ediţiei bucureştene de la 1680 este totuşi acela de a fi oferit o traducere mult mai pertinentă a indicaţiilor tipiconale în comparaţie cu ediţia lui Dosoftei. Acelaşi Ch. Auner afirmă: „l'exactitude avec laquelle on y a traduit le typicon en constitue le plus grand mérite. Ce n'est plus un résumé arbitraire, comme chez Dosithée, mais une version très soignée" (Auner 1908: 745).

Două decenii mai târziu, în 1702, episcopul Mitrofan – „un cărturar de slavoneşte" (Lepădatu 1906: 570), judecat după activitatea lui tipografică – retipăreşte cu foarte puţine modificări ediţia lui Teodosie.[4] Textul Liturghiei este, în consecinţă, tot în limba slavonă, numai tipicul fiind tradus în limba română (şi acesta cu unele mici excepţii).

În sfârşit, vine rândul lui Antim să continue acţiunea începută de antecesorii săi. La numai patru ani de la apariţia ediţiei slavo-române a episcopului Mitrofan, perioadă în care mitropolit al Ţării Româneşti este tot „blândul şi cucernicul" Teodosie (Lepădatu 1906: 569), Antim are cutezanţa de a oferi cea dintâi traducere în limba română a Liturghiei din Ţara Românească. Această primă versiune a *Liturghierului* tradus de Antim Ivireanul este însă, după cum am constatat anterior, tipărită împreună cu *Molitvelnicul*, în anul 1706. La fel ca predecesorul său – mitropolitul Dosoftei – , Antim oferă şi el o a doua ediţie a acestei cărţi de cult, pe care o retipăreşte separat câţiva ani mai târziu. Cele două ediţii ale *Liturghierului* antimian marchează începutul unei lungi serii de (re)editări a acestei cărţi de ritual.

3. *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii* (Târgovişte, 1713)

3.1. Descrierea cărţii

Textul care face obiectul cercetării noastre are titlul complet *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii a celor dintru sfinţi Părinţilor noştri: a lui Ioán Zlatoúst, a lui Vasílie cel Máre şi a Prejdesăştenii, acum întâi tipărite. Întru al 25 de ani, a înălţatei domnii a prealuminatului oblăduitoriu a toată Ţara Rumânească, Ioánn Constandín B[râncoveanu]: Basaráb Voievod, cu toată chieltuiala Preasfinţitului Mitropolit al Ungrovláhiei, Chir Antim Ivireánul. În sfânta Mitropolie a Târgóviştii. La anul de la Hristos, 1713. (De Gheórghie Rádovici*). Pentru studiul de faţă am utilizat exemplarul „unicat" aparţinând Bibliotecii Academiei

[4] Pentru o analiză detaliată vezi Alina Camil, *Antim Ivireanul, Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii (Târgovişte, 1713) – ediţie de text şi studiu filologico-lingvistic*, p. 20.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

Române din Bucureşti, cota CRV 164/ nr. inv. 915, şi un exemplar aparţinând Bibliotecii Mănăstirii Neamţ, nr. inv. 456.

Liturghierul din 1713 este un volum în format in-4° (20,5x15 cm), cu grosimea cotorului de 2,5 cm. Foaia de titlu este prevăzută cu un chenar cu flori de compoziţie tipografică, care încadrează titlul, tipărit în două culori (roşu şi negru) şi cu un frontispiciu cu motive botanice. Pe verso, stema Ţării Româneşti, alături de iniţialele domnitorului Constantin Basarab şi versurile la stemă sunt şi acestea încadrate într-un chenar mai simplu. Versurile la stemă sunt în număr de şase – două deasupra: *Asupra peceţii stihuri politece,/ a Ţării Rumâneşti cu bună ferice.* (II) şi patru în partea de jos a stemei: *Acest semn al crucii ce corbul ivêşte,/ Domnului Constandín Hristos îl gătêşte./ Să-i fie spre pază cu bunăvoire/ Şi să-l îndelunge întru stăpânire.* (II).

Cartea cuprinde 2 foi fără numerotaţie şi 210 pagini numerotate, mai puţin cele care conţin o xilogravură pe întreaga pagină, respectiv paginile 65 şi 178. Alte două pagini cu xilogravuri, respectiv 45[v] şi 118[v], pe lângă faptul că nu sunt numerotate, sunt şi excluse din seria numerică. Textul este tipărit cu cerneală roşie şi neagră, astfel: cu roşu sunt scrise titlurile, indicaţiile tipiconale şi letrinele[5], iar cu negru[6] replicile actanţilor (preotul, diaconul, strana), textele cântărilor şi ale rugăciunilor. Paginile cuprind, de regulă, 26 de rânduri; excepţie fac primele 2 file nenumerotate, precum şi cele de la începutul capitolelor, care cuprind câte un frontispiciu deasupra titlurilor. În partea dreaptă jos este notat întotdeauna custodele.

Spre deosebire de celelalte tipărituri ale lui Antim, renumite pentru frumuseţea şi bogăţia ornamentelor realizate de multe ori de Antim însuşi, un artist desăvârşit, *Liturghierul* prezintă un număr redus de ornamente şi gravuri, iar unele dintre acestea au fost folosite şi la tipărirea *Liturghierului* de la Buzău din 1702. Deşi nu abundă în ornamente, *Liturghierul* de la 1713 se remarcă totuşi prin faptul că este „singura carte cu ilustraţii dintre cele tipărite la Târgovişte" (Andreescu 2004: 40).[7]

3.2. Inventarul exemplarelor

Liturghierul tipărit de Antim Ivireanul în anul 1713 a cunoscut o largă răspândire pe teritoriul ţării noastre, exemplarele păstrate într-un număr considerabil (peste 70 de exemplare consemnate[8]) fiind semnalate în toate zonele ţării: Bucureşti, Oradea, Cluj-Napoca, Sibiu, Satu-Mare, Braşov, Galaţi, Piatra-Neamţ, Timişoara, Târgu Mureş, Iaşi ş.a.m.d.

3.3. Originalul traducerii

Aducând în discuţie originalul traducerii trebuie să ne îndreptăm atenţia spre cel care a stat la baza alcătuirii ediţiei de la 1706, ediţie ce reprezintă prototipul *Liturghierului* antimian. Această informaţie nu a fost una dificil de obţinut, căci ne

[5] Excepţie fac situaţiile în care textul fiind tipărit cu roşu, aceste iniţiale apar scrise cu negru.
[6] Se înregistrează în text şi câteva excepţii, când indicaţiile tipiconale sunt tipărite cu negru.
[7] Pentru o descriere detaliată a cărţii, vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 27-30.
[8] Vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 31-34.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

este oferită de însuşi Antim, care mărturiseşte în cuprinsul acestei ediţii: *Însă să ştii şi aceasta că de vei cerceta pre amăruntul rânduialele şi tălmăcirea acestui Molitvenic şi de-l vei potrivi cu niscare izvoade sloveneşti, veri de unde ar fi tipărite, şi nu să va potrivi, să nu te pripeşti îndată a defăima, căce noi am urmat Molitvenicului grecesc, carele l-au tipărit Nicolae Gliki la anul de la Hristos 1691. Şi după cât ne-au fost putinţa, şi întru înţeles şi întru rânduiale am aşăzat; pre alocurea am şi adaos în tălmăcire pentru scurtarea limbii rumâneşti, aşişderea şi la învăţături şi la rânduiale pentru prostimea preoţilor şi pentru mai lesnele lor. Iară cêle ce nu s-au pus nicidecum, s-au lăsat unele pentru că sunt arhiereşti, iară altele pentru că nu le slujesc pre acêste locuri.*[9]

3.4. Limbajul liturgic

Într-un amplu studiu dedicat lexicului,[10] o parte considerabilă a acestuia a privit analiza comparativă dintre textul *Dumnezeieştilor şi sfintelor Liturghii* şi textele altor ediţii anterioare şi ulterioare, printre care se numără şi ediţia actuală[11] a *Liturghierului*. Acest demers a urmărit, pe de o parte, consemnarea primei atestări a termenilor aparţinând limbajului liturgic şi observarea evoluţiei acestora de-a lungul timpului, iar pe de altă parte semnalarea prezenţei acestora în ediţia actuală.

În vederea îndeplinirii obiectivului nostru, acela de a confirma că ediţia antimiană a *Liturghierului* reprezintă ediţia fundamentală în evoluţia acestei cărţi de cult pe teritoriul românesc, prin urmare prototipul *Liturghierului* actual, redăm în cele ce urmează o prezentare comparativă a câtorva fragmente excerptate din textele ediţiilor tipărite ale *Liturghierului* pe care le-am consultat pe parcursul cercetării noastre.

Am avut în vedere, aşa cum afirmam imediat *supra*, atât versiunile anterioare, cât şi pe cele ulterioare ediţiei antimiene. În ceea ce priveşte prima categorie – cea a ediţiilor anterioare – cercetarea a fost înlesnită atât de numărul mic al acestora, cât şi de existenţa ediţiilor critice realizate de Al. Mareş (pentru *Liturghierului* lui Coresi) şi de N. A. Ursu (pentru *Liturghierul* lui Dosoftei). Menţionăm, de asemenea, că atât ediţia lui Teodosie, de la 1680, cât şi cea a lui Mitrofan, de la 1702, au fost excluse din cercetarea noastră, datorită faptului că numai indicaţiile tipiconale sunt în limba română, Liturghia propriu-zisă fiind în limba slavonă. A doua categorie – cea a ediţiilor ulterioare *Liturghierului* antimian – este, în mod firesc, superioară numeric; dintre acestea am supus analizei un număr de 19 ediţii.

Au fost cercetate următoarele versiuni:

1. Ediţii anterioare:
   1.1. *Liturghierul* lui Coresi, 1570.[12]
   1.2. *Liturghierul* tipărit de Dosoftei în două ediţii: în 1679 şi 1683.[13]

[9] Vezi *Evhologhion, ádecă Molitvenic*, p. III.

[10] Vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 87-160.

[11] Am folosit ca suport de text pentru studiul nostru ediţia din 2008 a *Liturghierului*, pe care am considerat-o actuală. Se cuvine totuşi făcută menţiunea că cea mai recentă ediţie este cea din 2012, apărută însă spre sfârşitul cercetărilor noastre.

[12] Vezi Al. Mareş, *Liturghierul lui Coresi*.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

1.3. *Liturghierul*[14] inclus în *Molitvenicul* tipărit la 1706.

2. Ediţii ulterioare:

2.1. Iaşi: 1759[15], 1794[16], 1818[17], 1834, 1845, 1868.[18]

2.2. Râmnic: 1768, 1787, 1813.[19]

2.3. Buzău: 1835, 1840.[20]

2.4. Bucureşti: 1741[21], 1746[22], 1797[23], 1833[24], 1855[25], 1887[26], 2008[27].

2.5. Neamţ: 1860.[28]

În urma unei verificări primare a acestor ediţii avute la îndemână am constatat următoarele:

1. *Liturghierele* tipărite în anii 1741 şi 1746 sunt copii fidele ale *Liturghierului* antimian; până şi numerotarea paginilor corespunde întocmai. În consecinţă, am exceptat aceste ediţii de la studiul comparativ asupra lexicului.

2. *Liturghierele* tipărite în Iaşi în anii 1759 şi 1794 prezintă unele modificări din punctul de vedere al structurii, aducând câteva rugăciuni în plus faţă de versiunea antimiană. Între ele nu există însă diferenţe notabile, a doua ediţie fiind o retipărire a celei din 1759 şi cuprinzând în plus două rugăciuni.

3. *Liturghierele* din 1797 şi 1813 sunt identice; la nivel lexical nu prezintă deosebiri importante faţă de ediţiile anterioare.

4. Ediţia tipărită în 1818 sub îndrumarea lui Veniamin Costachi este o adevărată revoluţie din punct de vedere lexical, acesta încercând să înnoiască limbajul bisericesc. Această acţiune nu s-a finalizat însă în toate cazurile cu succes, în sensul că ediţiile ulterioare acesteia nu au urmat întocmai „tiparul" propus de Veniamin, preferând în multe cazuri întoarcerea la tradiţia instituită de Antim Ivireanul.

5. Ediţia din 1834, aparţinând tot lui Veniamin, nu aduce completări semnificative pentru cercetarea de faţă; nu a fost, prin urmare, inclusă în studiul comparativ.

Se cuvin menţionate notele explicative din prefeţele acestor ediţii, în care mitropolitul moldovean îşi exprimă nemulţumirea faţă de existenţa în *Liturghier* a

---

[13] Vezi N. A. Ursu, *Dosoftei, Dumnezăiasca Liturghie 1679*.

[14] *Evhologhion, ádecă Molitvenic,* Râmnic, 1706, volumul I.

[15] *Liturghie*, Iaşi, 1759.

[16] *Liturghie*, Iaşi, 1794.

[17] *Liturghiile*, Iaşi, 1818.

[18] Acelaşi titlu – *Dumnezeieştile Liturghii* – corespunde ediţiilor ieşene din 1834, 1845 şi 1868.

[19] Toate trei ediţiile sunt intitulate *Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*.

[20] Ambele ediţii au titlul: *Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*.

[21] *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1741.

[22] *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1746.

[23] *Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*, Bucureşti, 1797.

[24] *Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*, Bucureşti, 1833.

[25] *Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*, Bucureşti, 1855.

[26] *Dumnedeeştile Liturgii*, Bucureştĭ, 1887.

[27] *Liturghier*, Bucureşti, 2008.

[28] *Dumnezeieştile Liturghii*, Neamţ, 1860.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

anumitor cuvinte considerate a fi nepotrivite, fiind „rămase în firea limbii aceia din care s-au tălmăcit" şi pentru care oferă – aşa cum s-a văzut anterior – alte cuvinte aparţinând „firii limbii noastre".

6. Ediţiile buzoiene din 1835, respectiv 1840 sunt de asemenea identice ca format şi structură.

Pentru o studiere cât mai precisă şi eficientă a textelor am recurs la selectarea unor paragrafe şi la prezentarea acestora în paralel. Se cuvine precizat încă de la început faptul că, spre deosebire de restul ediţiilor supuse analizei comparative, *Liturghierul* tipărit de Coresi – de altfel prima ediţie în limba română a *Liturghierului* – nu cuprinde decât două capitole şi anume: *Rânduiala dumnezeieştii proscomidii* şi *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur.*[29] Am selectat, în consecinţă, fragmente aparţinând acestor două capitole:

1. *Rugăciunea Antifonului al treilea*:

Coresi: *Rugăciunea a treia antifonă: „De împreunarea aceasta şi de chemare, noauo dărui rugăciuni ce doi sau trei, chemându-se de numele tău, cearere a da făgăduişi, însuţi şi acmu robii tăi cearerea către folos împle; dă noauo întru stătătoarea ta adeveritǎ şi, întru ceaiace va să fie, cu viaţa de veaci dăruiaşte".* (Mareş 1969: 133).

Dosoftei: *Şi cântându-să a treia antifoane, popa zâce molitva: Carele a de-a valoma acestea şi într-o protivă tocmite ne-ai dăruit rugi, Carele ş-a doi ş-a trei, ce să în voroavă tocmăsc în numele Tău, cerăturile a le da Te făgăduiş, Însuţ Acela ş-acmu a şerbilor Tăi cerşăturile spre folos împle, dându-ne într-acest veac cunoştinţa al Tăului adevăr, şi-ntr-acel fiitori viaţa vecinică dăruind.* (Ursu 1980: 42-43).

Antim 1706*: Rugăciunea Antífonului al treilea: Cela ce ne-ai dăruit noao acêste rugăciuni de obşte şi dinpreună întocmite, celora ce doi sau trei să unesc întru numele Tău, Carele Te-ai făgăduit să dai cêrerile, Însuţi şi acuma plinêşte cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoştinţa adevărului Tău şi în cel fiitoriu dăruindu-ne viiaţa de vêci.* (*Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 56).

Antim 1713: *Rugăciunea Antífonului al treilea: Cela ce ne-ai dăruit noao acêste rugăciuni de obşte şi de unire, Carele şi la doi şi la trei ce să unesc întru numele Tău Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuţi şi acum plinêşte cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoştinţa adevărului Tău şi în cel ce va să fie viiaţa de vêci dăruindu-ne.* (69-70).

Diferenţele dintre aceste ediţii sunt considerabile şi pot fi cu uşurinţă sesizate. Atât lexicul utilizat în versiunea antimiană, cât şi topica frazei şi exprimarea sunt net superioare comparativ cu cele două ediţii predecesoare. Reţinem câteva serii sinonimice înregistrate: *rugăciune – molitvă*; *împreunare – unire*; *rob – şerb* ş.a.m.d.

***Liturghier*, Iaşi, 1759:** *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noao acêste rugăciuni de obşte şi de unire, Carele şi la doi sau la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuţi şi acum plinêşte cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne*

[29] Vezi Al. Mareş, *op. cit.*, p. 21.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

noao întru acest veac de acum cunoştinţa adevărului Tău şi în cel ce va să fie viaţa de vêci dăruind. (*Liturghie* 1759: 49v).

***Liturghier*, Râmnic, 1787:** *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noao aceste rugăciuni de obște și de împreunare, Carele și la doi sau la trei ce să împreună întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viiața de veci dăruind.* (*Sfintele și dumnezeieștile Liturghii* 1787: 84).

Aşa cum se poate observa, aceste versiuni reproduc textul antimian, cu mici deosebiri la nivel fonetic şi lexical. La nivel lexical consemnăm prezenţa termenului *molitvă*, la fel ca la Dosoftei, precum şi înlocuirea verbului *(a) uni*, respectiv a substantivului *unire*, cu un sinonim: *(a) împreuna*, respectiv *împreunare*. Aceleaşi modificări prezintă şi ediţia anterioară – din 1768 – pe care, din economie de spaţiu, nu am mai citat-o.

***Liturghier*, Iaşi, 1818:** *Rugăciunea Antífonului al treilea: Cela ce ai dăruit noaă acêste rugăciuni obștești și înpreună glăsuite, Carele și de la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuți și acum plinêște cêrerile cêle către folos ale robilor Tăi, dându-ne noaă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viiața de vêci dăruindu-ne.* (Veniamin 1818: 39v).

Veniamin decide substituirea definitivă a cuvântului *molitvă* cu *rugăciune*, prin „tălmăcirea pre limba noastră”.[30] După cum vom vedea mai departe, vechiul termen mai este folosit încă în unele ediţii.

***Liturghier*, Bucureşti, 1833:** *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noao aceste rugăciuni de obște și de împreunare, Carele și la doi sau la trei ce să împreună întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viiața de veci dăruind* (*Sfintele și dumnezeieștile Liturghii* 1833: 84).

Remarcăm asemănarea acestei ediţii cu cele anterioare şi nu cu ediţia din 1818 tipărită de Veniamin Costachi.

***Liturghier*, Buzău, 1840:** *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noao aceste rugăciuni de obște și de împreună glăsuire, Carele la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum cererile robilor Tăi cele de folos le plinește, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viiața cea vecinică dăruind.* (*Sfintele și dumnezeieștile Liturghii* 1840: 71).

***Liturghier*, Iaşi, 1845:** *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noaă acêste rugăciuni obștești și împreună glăsuite, Carele și la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuți și acum plinêște cêrerile cêle către folos ale robilor Tăi, dându-ne noaă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viiața de vêci dăruindu-ne.* (*Sfintele și dumnezeieștile Liturghii* 1845: 33v).

***Liturghier*, Bucureşti, 1855:** *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ai dăruit noă aceste rugăciuni de obște și de unire, Carele și la doi sau la trei ce se unesc întru numele Tău,*

[30] Vezi în prefaţa la *Liturghii*, p. IV.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuţi şi acum plineşte cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne noă întru acest veac de acum cunoştinţa adevărului Tău şi în cel ce va să fie în viaţa de veci dăruind. (*Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii*, 1855: 71).

***Liturghier*, Neamţ, 1860:** *Rugăciunea Antífonului al treilea: Cela ce ai dăruit noaă acêste rugăciuni obşteşti şi înpreună glăsuite, Carele şi de la doi şi la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuţi şi acum plinêşte cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noaă întru acest veac cunoştinţa adevărului Tău şi în cel ce va să fie viaţa de vêci dăruindu-ne.* (*Dumnezeieştile Liturghii* 1860: 38^{v}-39^{r}).

Identitate între ediţia din 1818 şi cea din 1860.

***Liturghier*, Iaşi, 1868:** *Rugăciunea Antífonului al treilea: Cela ce ai dăruit nouă aceste rugăciuni obşteşti şi împreună glăsuite, Carele şi la doi şi la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuţi şi acum plineşte cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne nouă întru acest veac cunoştinţa adevărului Tău şi în cel ce va să fie vieaţa de veci dăruindu-ne.* (*Dumnezeieştile Liturghii* 1868: 32).

***Liturghier*, Bucureşti, 1887:** *Rugăciunea Antifonuluĭ al treilea. Cela ce aĭ dăruit noĭ aceste rugăciunĭ obşteştĭ şi împreună glăsuitóre, cela ce şi la doĭ şi la treĭ, ce sĕ unesc întru numele teŭ, aĭ făgăduit să le daĭ cererile, însuţĭ şi acum plineşte cererile cele spre folos ale robilor tĕi, dându-ne noĭ întru acest véc de acum cunoştinţa adevăruluĭ teŭ şi în cel ce va să fie viaţă de vecĭ dăruindu-ne.*[31] (*Dumnedeeştile Liturgii* 1887: 74).

***Liturghier*, 2008:** *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cel ce ne-ai dăruit aceste rugăciuni obştești și împreună-glăsuite, Cel ce și la doi și la trei, care se unesc întru numele Tău, ai făgăduit să le împlinești cererile, Însuți, și acum împlinește cererile cele de folos ale robilor Tăi, dându-ne, în veacul de acum, cunoștința adevărului Tău și, în cel ce va să fie, viață veșnică dăruindu-ne.* (*Liturghier* 2008: 136).

Multe diferenţe se înregistrează la nivel fonetic sau morfologic; cu unele mici substituiri lexicale, remarcăm însă fidelitatea ediţiilor ulterioare faţă de modelul antimian.

2. *Cântarea heruvimilor*:

La Coresi lipseşte această cântare.

Dosoftei: *Carii pre heruvimi cu tainã închipuim şi viaţă făcătoarei Troiţe tresvântul cântec aducem, toată acmu lumasca să lepădăm grije, ca ceia ce pre Împăratul a tuturora sprejenim, de îngereşti în nevăzut Şireaguri. Aliluia.* (Ursu 1980: 63).

De semnalat stilul confuz, cu un limbaj pe alocuri greu de înţeles.

Antim 1706: *Cântarea heruvimilor: Carii pre heruvimi cu tainã închipuim şi cei de viiaţă făcătoarei Troiţă cântarea cea de trei ori sfântă aducem, toată grija lumească să o lepădăm acuma, ca ceia ce pre Împăratul tuturora priimim, Carele nevăzut iaste încunjurat de cêtele îngereşti. Alliluia, alliluia, alliluia.* (*Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 69-70).

Antim 1713: *Cântarea heruvimilor: Carii pre heruvimi cu tainã închipuim şi ceii de viiaţă făcătoare Troiţe întreit sfântă cântare aducem, toată grija lumească să o lepădăm, ca pre*

[31] Fiind tipărită cu alfabet latin, am redat întocmai scrierea acestei ediţii.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cêtele îngereşti. Alliluia, Alliluia, Alliluia. (83).

Semnalăm şi în acest caz prezenţa relaţiei de sinonimie intertextuală: *cântec – cântare*, *tresvânt – întreit sfântă – de trei ori sfântă*, *sprejeni – primi*, *şireag – ceată*.

***Liturghier*, Iaşi, 1759**: *Cântarea heruvimicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi cei de viaţă făcătoare Troiţe întreit sfântă cântare aducem, toată grija lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încungiurat de cêtele îngereşti. Alliluia, Alliluia, Alliluia.* (*Liturghie* 1759: 58^{v}).

***Liturghier*, Râmnic, 1787**: *Cântarea heruvimicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi ceii de viiaţă făcătoare Troiţă întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încungiurat de cetele îngereşti. Alliluia.* (*Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii* 1787: 102).

Şi în acest caz am constatat identitatea dintre ediţia aceasta şi cea anterioară, din 1768, motiv pentru care nu a mai fost citată.

***Liturghier*, Iaşi, 1818**: *Cântarea heruvicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi Treimei ceii de viiaţă făcătoare tresfinţita cântare aducem, toată grija lumească să o lepădăm.Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cêtele îngereşti. Alliluia, Alliluia, Alliluia.* (Veniamin 1818: 46^{v}).

Notăm înlocuirea termenului *troiţă* cu *treime* şi a structurii *întreit sfântă* cu vocabula *tresfinţită*.

***Liturghier*, Bucureşti, 1833**: Identitate între această ediţie şi cea din 1787 (Râmnic). Semnalăm şi în acest caz omiterea tipăriturii lui Veniamin în ceea ce priveşte termenii recent introduşi.

De altfel, cei doi termeni *troiţă – treime* apar alternativ în ediţiile ulterioare, iar propunerea variantei *tresfinţită* nu este agreată, fiind preferat modelul mai vechi.

***Liturghier*, Buzău, 1840**: *Cântarea heruvimicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi ceii de viiaţă făcătoare Treime întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, nevăzut încungiurându-să de cetele îngereşti. Alliluia.* (*Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii* 1840: 87).

***Liturghier*, Iaşi, 1845**: *Cântarea heruvimicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi făcătoarei de viiaţă Troiţă întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încungiurat de cêtele îngereşti. Alliluia, Alliluia, Alliluia.* (*Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii* 1845: 41^{r}).

Se constată aici revenirea la forma mai veche – *troiţă*.

***Liturghier*, Bucureşti, 1855**: *Cântarea heruvicească: Carii pre heruvimi cu taină închipuim şi celii de viiaţă făcătoare Treimi întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor să-L priimim, pre Cel nevăzut încungiurat de cetele îngereşti. Alliluia.* (*Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii* 1855: 87).

***Liturghier*, Neamţ, 1860:** Textul este identic cu cel din ediţia ieşeană de la 1845.

***Liturghier*, Iaşi, 1868**: Cu mici deosebiri de natură fonetică, textul este identic celui din ediţia de la 1845.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

***Liturghier*, Bucureşti, 1887**: *Cântarea heruvimicéscă: Carii pre heruvimĭ, cu taĭnă închipuim, şi făcĕtórei de viaţă Treimĭ întreit sântă cântare aducem, tótă grija cea lumésc*ă *să o lepădăm; ca pre Impĕratul tuturor primind, pre cel nevĕ*ḑ*ut încungiurat de cetele îngereşt*ĭ*: Aliluĭa, Aliluĭa, Aliluĭa.* (*Dumneḑeeştile Liturgii* 1887: 85).

***Liturghier*, 2008**: *Cântarea heruvimică: Noi, care pe heruvimi cu taină închipuim şi făcătoarei de viaţă Treimi întreit-sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm (…) ca pe Împăratul tuturor să-L primim, pe Cel înconjurat în chip nevăzut de cetele îngereşti. Aliluia, Aliluia, Aliluia.* (*Liturghier* 2008: 155-156).

În consecinţă, modelul antimian rămâne fundamental pentru ediţiile ce l-au succedat. Nici chiar Veniamin Costachi, ce se arată indignat de mulţimea slavonismelor şi intervine prin unele completări, nu se depărtează – aşa cum am văzut – de „izvodul acel vechiu”[32]. Câteva dintre substituirile lexicale propuse de el în cele două prefeţe ale *Liturghierelor* de la 1818 şi 1834, printre care: *molitvă* – *rugăciune*, *vohod* – *întrare*, *cădire* – *tămâiere*, *dveră* – *uşă*, *prestol* – *sfântă masă*, *blagoslovit* – *binecuvântat*, *zveazdă* – *stea*[33] au fost primite cu succes de ediţiile posterioare, altele însă nu au fost considerate potrivite, fiind prin urmare trecute cu vederea: *tresfinţita cântare*, *anghel* pentru *înger*, *tămâitoare* pentru *cădelniţă*, *lance* pentru *copie*, *rugăciunea mânecării* pentru *utrenea*, *misterii* pentru *taine* ş.a.m.d.[34].

Oferim spre analiză şi câteva titluri de rugăciuni, spre a se vedea mai bine diferenţele lexicale de la o ediţie la alta:

1. *Rugăciunea văhodului* (18; *Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 7) – 2. *rugăciunea ieşireei* (Coresi – vezi Mareş 1969: 134) – 3. *molitva văhodului* (Dosoftei – vezi Ursu 1980: 43; 1759: 14^{r}; 1787: 85; 1833: 85; *vohodului* – 1840: 72) – 4. *rugăciunea întrării* (Veniamin 1818: 12^{v}; 1834: 25; 1845: 34^{r}; 1855: 72; 1860: 39^{r}; 1868: 33).

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea Intrării* (*Liturghier* 2008: 136).

1. *Rugăciunea lui* ***Τρ*̂*τόε*** (72; *Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 59) – 2. *rugăciunea de tri svẹtoe* (Coresi – vezi Mareş 1969: 135) – 3. *molitva tresvântului* (Dosoftei – vezi Ursu 1980: 45) – 4. *rugăciunea a tresfinţitei cântări* (Veniamin 1818: 41^{r}; 1834: 91) – 5. *molitva cântării cei(i) întreit sfinte* (1840: 74; 1833: 87; 1787: 87; 1845: 35^{r}; 1868: 34) – 6. *molitva cântării tristago* (1759: 51^{r}) – 7. *rugăciunea cântării ce(li)i întreit sfinte* (1855: 74; 1860: 40^{r}).

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea cântării celei întreit-sfinte* (*Liturghier* 2008: 140).

1. *Molitva rugăciunii cei cu osârdie* (76; 1840: 78; 1787: 92; 1833: 92 ; 1759: 53^{r}) – 2. *ruga cu prilej rugăciune* (Coresi – vezi Mareş 1969: 137) – 3. *rugăciunea cêrerii dinadinsită* (Veniamin 1818: 43^{v}; 1834: 95) – 4. *rugăciunea cea cu osârdie* (1855: 78) – 5. *rugăciunea cêrerii cu osârdie* (1845: 37^{r}; 1860: 42^{v}; *cererei* – 1868: 36) – 6. *molitva rugăciunii dintâi* (*Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 62).

[32] Vezi în prefaţa la *Liturghii*, 1818, p. IV.
[33] Vezi în prefaţa la *Liturghii*, 1818, p. IV-VII.
[34] Vezi în prefaţa la *Liturghii*, 1818, p. III-X şi la ediţia a doua din 1834, p. V-VIII.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea cererii stăruitoare* (*Liturghier* 2008: 146).

1. *Rugăciunea pentru oglașenici, mai nainte de sfânta înălțare* (78; *Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 64; *molitva* – 1759: 55r; 1840: 81; 1787: 96; 1833: 96) – 2. *ruga de chemați mai dennaintea sfintei înnălțare* (Coresi – vezi Mareș 1969: 137) – 3. *molitva pentru oglașenici* (Dosoftei – vezi Ursu 1980: 55) – 4. *rugăciunea pentru cei ce să învață, aducere a jertvei* (Veniamin 1818: 44r; 1834: 99; cu mici diferențe: *învață*, *aducerea* – 1845: 38v; 1868: 37) – 5. *rugăciunea pentru cei ch(i)emați mai nainte de sfânta înălțare* (1855: 81; 1860: 44r).

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea pentru cei chemați (La desfacerea Sfântului Antimis)* (*Liturghier* 2008: 150).

1. *Rugăciunea care să zice la potribirea sfintelor taini* (115) – 2. *rugăciunea ce să zice când strânge sfintele* (Veniamin 1818: 60r; 1834: 136) – 3. *molitva ce să zice când potrivește sfintele* (1787: 141; 1833: 141; 1840: 120; *potribêște* – 1759: 76v) – 4. *rugăciunea ce se zice când potrivește sfintele* (1855: 120) – 5. *rugăciunea după strângerea sfintelor* (1845: 55v; 1860: 64v; 1868: 53) – 6. *Rugăciunea care să zice la potrivirea sfintelor taini* (*Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 99).

În *Liturghierul* actual nu este menționat numele acestei rugăciuni; semnalăm totuși în altă parte explicația: *potrivește (consumă) Sfintele Taine* (*Liturghier* 2008: 192, 193).

O analiză comparativă a *Liturghierelor* întreprinde și Ioan Bălan în lucrarea sa *Limba cărților bisericești.*[35] Autorul are în vedere *Liturghierul* lui Dosoftei și câteva dintre edițiile ulterioare tipăriturii lui Antim, și anume: „liturghierele de la Blaj, Sibiiu, ale lui Veniamin Costache, liturghierul basarabean de la 1815 și cel mai nou de la București".

De la început, tipăritura lui Dosoftei este catalogată ca fiind inferioară ediției antimiene, atât prin „lipsa de punctuație, cari fac cartea foarte grea de întrebuințat", cât și prin limbajul folosit: „limba lui Dosofteiu nu erà limbă românească, nici un Român nu a vorbit nici odată cu atâtea greșeli și străinisme". Dintre edițiile post-antimiene, autorul constată că liturghierele tipărite la Blaj – în 1756, 1775 și 1807 – „au copiat pe deantregul cartea de liturghie a lui Antim", „cu îndreptarea puținelor greșeli, ce se găseau în cartea veche". O altă ediție tipărită la Blaj și aspru criticată este cea din 1870, care încearcă să introducă numeroase latinisme: *sacrificiu* în loc de *jertfă*, *onorat* în loc de *cinstit*, *corp* în loc de *trup* și alte cuvinte „neînțelese decât numai de oamenii literați, când totuș la cărțile bisericești recerința întâie nu este ca în ele să se cureție limba după cine știe ce păreri filologice trecătoare, ci ca ele să fie înțelese de poporul credincios".[36] Un alt *Liturghier* tipărit la Craiova în 1880, merge pe aceeași linie latinizantă „întrecând chiar în unele locuri pe cei de la Blaj". Cuvinte precum *spirit* în loc de *duh*, *finit* în loc de *sfârșit*, *repausezi* în loc de *odihnești* îl

[35] Vezi Ioan Bălan, *op. cit.*, p. 221-253.

[36] Conform unui articol scris de un autor necunoscut și intitulat *Străinismii în limba noastră bisericească străformată*, în *Foaia bisericească*, 1886, p. 338, menționat de Ioan Bălan în *op. cit.*, p. 238.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

îndreptăţesc pe autor să afirme că aceste „vorbe (…) nu au ce căutà în cărţile unei biserici". Nici ediţiei din 1905, deşi mult îndreptată, nu i se aduc prea multe laude.

Ioan Bălan aminteşte şi de o ediţie apărută la Sibiu în 1798 care modifică foarte puţin traducerea lui Antim spunând, de pildă, *împreunarea (tuturor bisericilor)* în loc de *unirea* sau *titori* în loc de *ctitori.*

În sfârşit, sunt menţionate cela două ediţii ale *Liturghierului* apărute sub îndrumarea lui Veniamin, pe care autorul îl critică atât pentru introducerea unor cuvinte neînţelese de popor (*sfârşit hriastinesc nechinuit* în loc de *sfârşit creştinesc fără de patimi*, *îndelung înzilit* pentru *întru zile îndelungate*), cât şi pentru modul poruncitor şi „trufaş" prin care face acest lucru. În ciuda acestor neajunsuri, Ioan Bălan îi recunoaşte totuşi meritul mitropolitului moldovean de a fi contribuit la revizuirea *Liturghierului*. Ediţia din 1912 de la Bucureşti este şi aceasta pe alocuri criticată, fie prin prezenţa anumitor schimbări – după modelul *Liturghierului* „nou de la Constantinopol", dintre care se menţionează: *ortodoxi* în loc de *bine-* sau *drept-credincioşi*, fie prin lipsa acestora atunci când situaţia ar fi cerut-o: preferinţa pentru *jertfelnic* în ciuda existenţei „românescului *altar*".

În ceea ce priveşte reforma lexicală propusă sau impusă[37] de Veniamin în interiorul *Liturghierului*, împărtăşim aceeaşi opinie cu Ioan Bălan, potrivit căruia „din traducerea lui Antim şi din unele schimbări de ale lui Veniamin, s'a făcut liturghierul cel nou de la Bucureşti". Din aceste considerente am decis selectarea ediţiei din 1818 şi a celei din 2008 a *Liturghierului* în studiul întreprins asupra lexicului. Nu sunt lipsite de importanţă nici celelalte ediţii prezentate mai sus; cu excepţia celor care reproduc întocmai textul lui Antim, fiecare dintre acestea contribuie într-o mai mică sau mai mare măsură la definitivarea limbajului liturgic românesc.

3.5. Concluzii

În urma cercetării întreprinse asupra lexicului[38] s-a putut constata că *Liturghierul* antimian reprezintă prototipul în editarea *Liturghierului* românesc de astăzi. Primele încercări în această direcţie le aparţin diaconului Coresi (în 1570) şi mitropolitului Dosoftei (în două ediţii – 1679, respectiv 1683). *Liturghierul* lui Antim se detaşează însă net de aceste ediţii anterioare, atât prin structura cărţii – *Liturghierul* lui Coresi nu cuprinde decât două părţi – , cât mai ales prin lexic. Nu o dată numit „ctitorul

[37] Redăm întocmai paragraful din prefaţa la ediţia din 1818: „Părintêşte sfătuim (pre toţi acei ce sânt cu treapta preoţiei înpodobiţi) şi arhierêşte poruncim, ca de acum înainte să nu mai îndrăznească a sta înnpotriva adevărului carele iaste Duhul Sfânt, urmând greşalii ceii din neştiinţă făcută, să greşască acum întru ştiinţă; ci să se obicinuiască şi să se deprindă a ceti după îndreptările ce s-au făcut acum întru această carte. Iar carii nu vor voi a asculta această a noastră sfătuire şi poruncă, înprotivindu-să noaă şi Sfântului Duh, (…) unii ca aceia osebit că greşesc păcat mare de moarte şi vor să dea seamă la înfricoşata zioa judecăţii ca nişte luptători înprotiva Sfântului Duh (de nu să vor pocăi), dar şi de smereniia noastră supt grea canonisire vor fi supuşi", p. VI.

[38] Pentru studiul detaliat vezi Alina Camil, *op. cit.*, *loc. cit.*

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

limbii noastre liturgice" (Bălan 1914: 221)[39], Antim are meritul de a fi introdus în limbajul religios termeni care au rămas până astăzi în vorbirea slujitorilor bisericii şi a credincioşilor. Izbindu-se uneori de îngustimea limbii române – lucru firesc în acea etapă a evoluţiei limbii noastre literare – acesta face apel la diferite elemente greceşti sau slave, pe care fie le împrumută, fie le calchiază sau, uneori, le traduce pur şi simplu.[40] Există, de altfel, în text şi câteva mici fragmente (puţine la număr) care nu au fost traduse din slavonă în româneşte, cum sunt de exemplu: ***Г҃ди поми́лꙋй*** (170) în loc de *Doamne, miluieşte*, ***Прємꙋ́дрость простѝ*** (71) în loc de *Înţelepciune, drepţi*, ***И про҃*** (204) în loc de *şi aşa mai departe*, ***свѣ́те ти́хїй*** în loc de *lumină lină* etc.

Acesta este motivul pentru care Veniamin Costachi, la 1818 şi, mai târziu, la 1834, propune înlocuirea unei părţi considerabile a acestor termeni prin elemente latine echivalente; nu toţi aceşti termeni au fost însă bine primiţi, fiind urmat în continuare modelul antimian.

Asupra unor acţiuni – câteodată exagerate – de înlocuire a unor termeni deja consacraţi, ca de exemplu cea desfăşurată atât de Veniamin, la începutul secolului al XIX-lea, sau ulterior de alţi diortositori (ediţia de la Blaj, 1870, vezi *supra*), se pronunţă şi Ioan Bianu: „Limba cărţilor bisericeşti trebue să fie respectată şi statornică, şi numai atunci se cuvine să fie scos dintr'însa un cuvânt, când el nu mai este înţeles de cei de astăzi, şi numai atunci este bine să fie introdus un cuvânt nou, când el a ajuns în întrebuinţarea şi în înţelegerea tuturor, altfel se calcă cuvântul sfânt al Apostolului şi se închide în vorbe neînţelese învăţătura şi ruga care trebue să înalţe sufletele celor mulţi şi umiliţi". (Bianu 1904: 24).

Ţinând seama de aceste considerente, versiunea oferită de mitropolitul Antim Ivireanul a fost şi rămâne una de referinţă în editarea *Liturghierului* românesc; meritul său este cu atât mai mare cu cât, pentru Biserica Ortodoxă Română, *Liturghierul* constituie cea mai importantă carte de ritual. Se dovedeşte a fi, de asemenea, o operă valoroasă pentru conştiinţa lingvistică a unui vorbitor de limbă română, pentru care conţinutul Liturghiei reprezintă, probabil, datorită practicii liturgice săptămânale, în unele medii chiar zilnice, textul cel mai frecvent audiat.

Bibliografie:

1. Izvoare şi lucrări de referinţă

Antim Ivireanul, *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713.

Camil 2012: Alina Camil, *Antim Ivireanul, Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii (Târgovişte, 1713) – ediţie de text şi studiu filologico-lingvistic* (teză de doctorat), Iaşi, 2012.

[39] În aceeaşi ordine de idei, D. H. Mazilu îl consideră pe Antim „veritabilul performer în acest plan" al „prefacerii în româneşte a textelor liturgice" – vezi *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, p. 178.

[40] Pentru mai multe informaţii privind distincţia *împrumut – calc – traducere*, vezi M. Stanciu-Istrate, *Calcul lingvistic în limba română*, p. 32-37.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

Dumnedeeştile Liturgii, Bucureştĭ, 1887.
Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii, Bucureşti, 1741.
Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii, Bucureşti, 1746.
Dumnezeieştile Liturghii, Iaşi, 1834.
Dumnezeieştile Liturghii, Iaşiĭ, 1845.
Dumnezeieştile Liturghii, Neamţ, 1860.
Dumnezeieştile Liturghii, Iaşiĭ, 1868.
Dumnezeieştile Liturghii, Bucureştĭ, 1887.
Evhologhion, ádecă Molitvenic, Râmnic, 1706.
Liturghie, Iaşi, 1759.
Liturghie, Iaşi, 1794.
Liturghier, Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune Ortodoxă, 2008.
Liturghiile, Iaşi, 1818.
Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie, Buzău, 1702.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Râmnic, 1768.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Râmnic, 1787.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Bucureşti, 1797.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Buzău, 1835.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Buzău, 1840.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Râmnic, 1813.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Bucureşti, 1833.
Sfintele şi dumnezeieştile Liturghii, Bucureşti, 1855.
Svânta şi dumnezăiasca Liturghie, Bucureşti, 1680.
Mareş 1969: *Liturghierul lui Coresi.* Text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Bucureşti, Editura Academiei, 1969.
Ştrempel 1972: *Antim Ivireanul, Opere*. Ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, Editura Minerva, 1972.
Ursu 1980: *Dosoftei, Dumnezăiasca Liturghie 1679*. Ediţie critică de N. A. Ursu, Iaşi, 1980.

2. Literatură secundară

Andreescu 2004: Ana Andreescu, *Cartea românească în veacul al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Vremea XXI, 2004.
Auner 1908: Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome*, în ***Χρυσοστομικα****. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del comitato per il XV° centenario della sua morte, 407-1907*, Roma, Libreria Pustet, 1908, p. 731-771.
Barbu 2008: Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în ţările române în secolul al XVII-lea,* Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008.
Bălan 1914: Ioan Bălan, *Limba Cărţilor Bisericeşti. Studiu istoric şi liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, 1914.
Bianu 1904: I. Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în biserica românilor*, Bucureşti, 1904.
Belu 1964: D. Belu, *Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Moldovei", XL (1964), nr. 9-10, p. 498-503.
Bodogae 1966: T. Bodogae, *Mitropolitul Antim Ivireanul – omul şi opera*, în „Mitropolia Ardealului", XI (1966), nr. 9-10, p. 591-603.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)

BRV I: Ioan Bianu, Nerva Hodoş *Bibliografia românească veche, 1508-1830, tomul I (1508-1716)*, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J. V. Socec, 1903.

Cartojan 1945: N. Cartojan, *Istoria literaturii române*, vol. III, Bucureşti, Fundaţia Regele Mihai I, 1945.

Coravu 1968: Dimitrie Coravu, *Precizări și contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Mitropolia Olteniei", XX (1968), nr. 9-10, p. 722-729.

Ionescu 1979: Ion Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea liturghierului de Mitropolitul Dosoftei(1679-1979)* , în „Glasul Bisericii", XXXVIII (1979), nr. 9-10, p. 995-1015.

Iorga 1909: N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii-de-Munte, Tipografia „Neamul Românesc", 1909.

Lepădatu 1906: Alex. Lepădatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în „Convorbiri literare", XL (1906), nr. 6-8, p. 563-581.

Mazilu 1999: Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Bucureşti, Editura Minerva, 1999.

Poenaru 1973: Daniela Poenaru, *Contribuţii la Bibliografia românească veche*, Târgovişte, Muzeul Judeţean Dâmboviţa, 1973.

Popescu 1956: Teodor M. Popescu, *Antim Ivireanul, apostol și mucenic al dreptei credințe*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 853-863.

Rosetti, Cazacu, Onu 1971: Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Bucureşti, Editura Minerva, 1971.

Stanciu-Istrate 2006: M. Stanciu-Istrate, *Calcul lingvistic în limba română (cu specială referire la scrieri beletristice din secolul al XIX-lea)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006.

Şerbănescu 1956: Niculae Şerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 690-766.

Tomescu 1968: Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968.

BDD-V3584 © 2013 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 3.128.199.162 (2024-04-19 22:59:07 UTC)